

אורות הנפש - תיקון המידות במשנת הרב קוק

ד"ר ברוך כהנא

חלק ג': ייצריות

עולמו היצרי של האדם הוא בלי ספק נושא להתמודדות מוסרית, לפי חלק מהשיטות- הנושא המרכזי. ידועה לכל שיטתו של פרויד המוקדם, שמעמיד את חיי הנפש על ההתמודדות שבין יצר המין לבין מה שהוא מכנה "יצר האני", או פשוט הצורך להגביל את סיפוקי כדי לשרוד בעולם. לא צריך לקבל את עמדתו הקיצונית של פרויד בנושא כדי להכיר במיניות כאחד מהכוחות הנפשיים רבי העצמה ביותר. הרב קוק מקבל, בדרכו, את ההנחה שיצר המין היא אכן האדיר בכוחות הנפש, והוא מסביר עובדה זו בדרכו האופיינית:

(שנו) "עיקר תיקון פגם הברית, הוא קידוש הרצון והארתו הברורה, עד שהרצון היותר חזק מצד הטבע הגופני, שיש לו שורש בקדושה חזק מאד, מפני הופעת החיים שבו, שהוא הרצון של נטיית המין, אור הקדושה שופע בו כל כך, עד שהצד הקדוש שבו הוא הרודה בחיים, וממשיך את פעולתו והופעתו, והצד של החול, וקל וחומר של הטומאה שבו, הוא בטל לגמרי לצד הקודש. ואז באמת נגע לא יקרב באהלו, ונעשה צדיק משומר מכל מוקש. וכשהרצון עולה במדרגה עליונה של קודש כזאת, אז הוא מתברר גם מכל מדות רעות ומכל מעשים רעים שבעולם, אפילו מהדברים היותר קלים, שהאדם דש אותם בעקביו" (קובץ א, שנו).

עצמתו של היצר היא בעצמה ההוכחה הברורה ביותר לכך שיש בו הופעה מופלאה במיוחד של כוח החיים הנפשי, והרי ראינו כבר שכוח זה נובע כולו מהשאיפה לקרבת אלקים. לכן הקדושה שביצר יכולה לרדות בחיים, ולהעלותם למדרגות שאין שום דרך אחרת להעפיל אליהם. בפסקה הבאה הרב מסביר יותר את כוונתו:

"יצרא דעריות יוכל ללפף את האדם יותר עמוק מהשורש של קישור החיים שלו עצמו, מפני שהוא נעוץ בנטיית המשך שחיים של הדורות כולם. ולעומת זה בקדושה, יכולים לעלות על ידי קדושת הברית למדרגת דוגמא של צדיק בכל הדורות" שם א, שנו).

ככל ששורשו של האני הוא באמת בקדושה, מקורה של המיניות הוא עוד יותר גבוה. המיניות מובילה את האדם אל מעבר לעצמו, לאותה התגלות כללית של חיים, שהאדם הבודד הוא רק פרט אחד מפרטיה. המיניות מחברת את האדם זולתו, את הדור הנוכחי לכל הדורות הבאים. העובדה שהאדם מסוגל להעדיף את סיפוקי המיניים על תועלתו הרציונלית אינה נתפסת אצל הרב כהוכחה לשפלותו של האדם, אלא כהוכחה לכך שמקורה של המיניות הוא בפנימיותה של הנשמה, מקום אליו השכל אינו יכול להעפיל:

"התוכן המיני הוא היסוד המנצח באדם, העושה אותו לחי וקיים לעד. כשם שהחיים הקיימים עדי עד מתגלים ע"י כח זה בהגלמתם הגופנית, כן הוא פועל בתכנו בערך הרוחני הקיים בעצמיותו. שרשו של כח זה בפנימיותה של הנשמה, הרי הוא היסוד המקיים את אור החיים, המזריח ומבריק אותו לכל שלל צבעיו הרבים המתנוצצים בבהירותם הנפלאה. ומתוך שבהתגלמות החיים אין הזוהר המקורי הזה מתכנס באישיות מיוחדת, קצר הוא המחזיק של הפרטי(ו)ת להכיל בתוכו מעין נובע זה המתגבר בשפעת אורות חיו עדי עד הרי הוא מנביע מיניות ודורי דורות" (שבת ב', לח).

מכאן, מסביר הרב, נובעת החשיבות הרבה שחכמי הדורות ייחסו ל,שמירה הברית":

"הנטייה המינית הולכת היא וזורמת את העתיד, אל שכלול החיים, שיביא הזמן, את חיי העולם הבא בעולם הזה. ומתוך שהחיים העתידיים הנם מלאים הוד ונועם מלא, על כן גדולה היא שאיפת החפץ, ועז

הרצון של נטית עולמים זאת, והקדושה המגמתית רק עליה היא משרה את אורה. והנפש הטהורה מנהגת את נטיה זו למגמתה, בגידור התורה, החכמה, היושר והצניעות, מקורי הצדק. כל מאן דנטיר ברית איקרי צדיק. ויסוד קדושתן של ישראל הוא קשור בעולם העתיד, ורוח הקדושה הולך וחופף על כלל האומה ופרטיה. ועמך כולם צדיקים." (קובץ א, תנו).

אלא שאליה וקוץ בה. כל המדרגות המופלאות האלה הן אפשריות רק כאשר האדם חש עצמו מחובר למגמה הכללית של המציאות, כל זמן שהוא אכן אוהב את החיים ורוצה להעצים אותם ע"י הבאת ילדים לעולם. כשהוא חש מחובר אל הדורות הבאים ע"י הרצון הטבעי הפשוט להקים משפחה, לחנך דורות בריאים של ילדים. קל וחומר כאשר הוא מחובר אל העתיד בחיבור יותר אידיאלי וגבוה, דרך אמונה אידיאליסטית במגמת ההתעלות הנשגבה של המציאות כולה, כל אדם לפי יכולתו להבין ולהפנים את האידיאל במלוא גבהו.

אבל מה קורה כאשר האדם סולד מן החיים, ומרגיש אותם כמפגע שצריך לעבור, איכשהו? מה נשאר אז מן הרובד הגבוה שהמיניות? התשובה היא שדבר לא נותר, והמיניות כולה מצטמצמת לרובד החיצוני שלה, לתשוקה הגופנית העומדת, כביכול, בפני עצמה:

"..ההשקפה הפסימית בעולם, שהיא נאותה לירידה מוסרית, היא נותנת כח דוחף להנתקותה של תארת המין מן האידיאליות, שכיון שהמציאות בכללה היא רעה רבה, איך יהיה אידיאל להרבות יצורים אומללים. ולפי זה לכל הנטיה כולה אין שורש באידיאל, רק התפרצות התאוה היא שעושה את דרכה" (קובץ א, תצז)

"התפרצות התאוה" הזו מורידה את המיניות למקומות הנמוכים ביותר של השפלות, ובכך יוצרת את כל תופעות השפלות המינית, שגם אם הן נראות לפעמים כהילולה שמחה ועליזה, ביסוד כולן עומדת בחילה קשה בחיים:

"הרשעים אינם יכולים להסתכל באור החסד העליון במקורו, בחכמה העליונה, וממילא חפץ החיים אצלם הוא רק אסון...ונטית המין, המביאה את החיים למציאות, קליפתה התאונית היא אצלם כל מה שיש להציל ממנה. וזהו מאיסותה של הערלה ושורש טומאת הזימה. ועצם החיים אינם להם שום שיווי, וממילא יצרא דשפיכות דמים גדול לעומת יצרא דעריות, ושניהם נאחזים ביצרא דעבודה זרה, שהוא אלהים אחרים, דינים קשים, עורים ורעים, נדחפים מרצון שובב נוטה להרע" (שם, תשכט).

כל סוגי בחילת החיים מביאים לידי הוללות מינית לסוגיה, ומעצימים אותה במעגל קסמים הרסני. אביא שתי דוגמאות לכך. האחת היא מפגש מזעזע עם המוות, מפגש המביא לרתיעה כללית מן החיים וזלזול במשמעותם:

"בפגוש האדם המון ציורים מבעיתים מאד ממראה המות, עד שלא יוכל שכלו לעמוד בהם וסופם שיהפכו לרועץ, כי ההפרזה של כשלון החיים לא תוכל לבצר את מעמד המוסרי של האדם. התיאשות מן החיים ושמתם הבאה לרגלי ציורים כאלה, תביא אחריה רגשות רעות מעוררות כוחות הפכיים להוללות ותאוה רעה, ובשעת אנינותו של אדם יצרו מתגבר עליו..." (ברכות ב', פרק ז', נב).

אבל כאן עלינו לשאול את השאלה היותר עמוקה, והוא מה מביא את האדם לאותה בחילת חיים? מה גורם לנו לחוש שהחיים אינם בעלי משמעות, וכל שאפשר להציל מהם הוא רק חוויות חושיות גסות וחסרות פשר? הרב מייחס את המשבר למידת הגאווה שלא בוררה די הצורך. אותה תחושת הריקנות הפנימית של אדם המגלה שכל ימיו ניסה להבליט את עצמו ולמצוא חן בעיני הסביבה, להבליט את עצמו כלפי חוץ בלי לבטא משהו אמיתי מפנימיות נשמתו, בגאווה ריקה וחסרת פשר. תחושה קשה זו מתנקזת למיניות חסרת רסן:

"ומשקרות עיניים... מתוך הגאווה העוברת כל גבול, המסכמת שכבר הגיע האדם למרום השלמתו עד שאינו צריך עוד לבקש ולשאוף השלמה פנימית אמיתית. הנפש החופשת היטב את תוכן הפנימי שלה, מרגשת מיד בריקניותה ואפסותה, שכיון שחסר לאדם אותו תוכן החיים של חפץ ההתעלות מפני ארסה של הגאווה, כבר אין לחייו שום תוכן. ולמלא את הריקניות הנוראה מוכרחת היא למצא את עולמה לא בקרבה פנימה כ"א בחוץ, במציאת חן של הסביבה. נמצא שההתגדלות הקיצונית שהיתה חפצה להתגדר בה, נהפכת לה לשפלות גדולה, עד שהיא חפצה רק להיות משועבדת למצב הנפש של הסובבים אותה ותשתדל ביפוי חייוני במדה מופלגת." (שבת ב', פרק שישי כט).

והתהדרות סרק זו מועדת להפוך לשפלות מינית פרועה:

"היחס המיני ההגון הבנוי בקדושה וביושר, לבד מה שהוא בונה ומשכלל את העתיד של העולם, הוא מאשר בזה עצמו את ההוה. ההשתלמות שהמינים מקבלים זה מזה בתכונותיהם הנפשיות, אינה פחות מלאת ערך מהתכנית של התולדה החמרית... אבל הרשעים, משחיתי דרכם, מאבדים את ההון היקר שברכת ד' בקרבו לאבדון, ואותה התכונה שהוד החיים ועזו מתגלה בה בטובה ותמותה, כשירדת היא לעמקי הרע, ישוב הכל אחורנית. האדם יאבד את ערכו, לא לבד ערכו האנושי כ"א גם את ערך החיים שלו, הלב יתרוקן מכל ששון וכל תקוה הכחות יתדלדלו ויהפכו לפלצות וזועה" (שם, לה).

קטע מרתק זה מקשר בין שני היצרים המרכזיים של האדם, המין והתוקפנות (יצרים שעמדו גם במרכז עיונה של הפסיכואנליזה מאז פרסום מאמרו הידוע של פרויד, "מערב לעקרון העונג"). בחילת החיים, הוא קובע, משנה את יצר המין, והופכת אותו מכוח הבנייה הגדול של החיים, המקושר לעדינותה של האהבה, להוללות פרועה. אותה בחילה מגרה את יצר התוקפנות, מעצימה אותו, מחזקת אותו מול יצר המין, שהרי התוקפנות קשורה באופן הרבה יותר ישיר לזעם ולשנאה.

ובכל זאת האם יצר התוקפנות הוא רע כשלעצמו? בהכירו את המהלך הכללי של משנת הרב לא נתפלא לגלות שגם לתוקפנות יש שורש גבוה במקורה הנפשי:

"יסוד הכעס בא מצד חסרון היצירה הרוחנית. קבוץ כחות הרוחניים, שעומדים לצאת אל הפועל בציר ובתפארת מובלט, דוחקים את הנשמה, ומצערים אותה בקצפון פנימי. כל מלחמות גויים, וכל רצח ושוד שבבני אדם, עד כל רוגז שבין בעלי חיים, מארס הנחש עד עקיצת קטן שברמשים בכונה של היזק, בא מצד הכעס הכללי האצור בעולם, שמצד עצור כח היצירה" (קובץ ח, רנא)

החיים שואפים להתגלות, ליצור, להופיע במלוא ערכם הרוחני. כדי לעשות כן עליהם להתמודד עם מכשולים רבים, מניעות שונות ולפעמים אפילו התנכלות מכוונת. כוח היצירה מצריך את קיומו של כוח התמודדות רוחני. כאשר החיים זורמים באופן מתוקן, כוח ההתמודדות הזה בא על סיפוקו בפשטות, על ידי עצם הגבורה הנצרכת לנו בהתמודדויות הרבות שהמציאות מעמידה בפנינו מדי יום ביומו. אבל כשכוח היצירה של החיים אינו בא לידי ביטוי, כאשר האדם בוחר לחיות חיים ריקניים שאין בהם אהבה, יצירה, וכל ביטוי אותנטי אחר של נפשו, הדחיפה היצירתית הפנימית של האדם היא מתוסכלת, והתסכול מוליד זעם ההולך ומצטבר. לאדם החי חיים כאלה אין מילים כדי לבטא את כעסו באמת, שהרי ניסוח מילולי של הכאב הוא כבר תחילתה של הופעת הכוחות המודחקים. בראשית מאמר הדור כתב הרב כי הדור הצעיר של זמנו איבד "כשרון הדבור", ולכן "איננו יכול בשום אופן אפילו לספר את צרותיו בדבור טוב, מבואר ומובן, שזה בודאי היה מקיל לו הרבה, והיה ממתיק במדה הגונה את צרות לבבו הרחבות. יש לו דבור, אבל לא לספר נגעי לבבו למען ירוח לו, כ"א לבזות לגדף ולחרף או להתקצף ולקלל" (עקבי הצאן, א). הדיבור אינו משמש לביטוי הכוח היצירתי של האדם, לחיפוש המכשולים הבולמים את חייו ולהסרתם, אלא לביטוי התוקפנות עצמה. המצב כזה אין שום פתרון לתסכול, והוא פשוט הופך לזעם, והזעם המצטבר עלול להפוך לרצחנות ממש. כמו שראינו לגבי המיניות, מי שמכלה את חייו ברדיפה אחרי גאוותו צפוי לגורל כזה:

"וממקור הגאווה נובע גם כן הכעס והתאוה, עד תמצית שפלותם. שכחת האור העליון, מקור החיים והעונג, מציירת את הישות בצורה כעורה, מעוררת קצף, ויסוד הכעס מחולל ארסו בנפש, והחיים אובדים את ערכם, וכל תקוה אידיאלית מתמנעת, ומתוך כך באה הרשעה התאונית לעומק ממשלתה, וסוחבת את האדם לעמקי שאול." (קובץ ה', כה)

צריך להבחין היטב. ההרסנות התוקפנית מכילה יסוד נפשי ראוי, הגבורה הנדרשת להופעת כוחותיה היצירתיים של הנפש, והתסכול על חסרון ההופעה שלהם. הפתרון, אם כן, אינו יכול להיות הדחקה פשוטה של הכעס עצמו- כל התוקפנות הזו היא תוצר של הדחקה, ומה תועיל הדחקה של הדחקה? צריך, במקום זה, להפריד את הזעם למרכיביו:

"גבורת הנפש היא מדה יקרה מאד מצטרכת לכל קנין השלמות בין בפרט ובין בכלל. אבל מעטים הם הקונים אותה על טהרתה, מפני שהיא גם מצרנית בצורה לכמה מדות רעות: כעס, גאווה, שנאה, נצחון, נקימה, וכיו"ב. יש שהיא תמצא בין אותם שלא שמו אל לבם יראת ד', אבל עם שכנותיה הרעות. ובאנשים שנטו שכמם לסבול עול יראה, ולא השתדלו לעיין בפרטיות תקנת מדותיהם, לא הבחינו בינה לבין שכנותיה הסובבות אותה והזניחוה כולה. אך בדרך הראויה, להפריד ולבור פסולת מתוך האוכל, כל שכנותיה הרעות תסורנה למשמעתה אל הטוב והישר בעיני השי"ת." (מוסר אביך, ע' סג)

לאחר ההפרדה, יש למצוא דרך לחידוש הופעתם של הכוחות היצירתיים שבאדם, שהרי בלימת היא שגרמה לכל הסיבוך מלכתחילה. כך עולה, למשל, מפסקה נוספת בה מופיעה הדינמיקה הזו כולה, אם כי בצורה ממותנת בהרבה:

"אותן ניצוצות הקודש שהם משוקעים עדיין במעמקי תהום הרע, גורמים את ההכרח של הצעקה, שהיא מרגשת בכלי הגוף. וכל מה שיוסיף האדם לברר את הניצוצות השייכים לו, ולא יהיו כל תנועותיו ומעשיו כי אם ביושר ובקדושה, ככה ירגיש שדיבורו בנחת פועל הכל, והולך למישרים, דובב שפתי ישנים. אמנם כל זמן שמצטרך הוא להעלות ניצוציו ממעמקים יפה צעקה לאדם." (קובץ ו', יב).

לסיכום הפרק הזה בתורת הנפש של הרב קוק, יש לומר שראשיתה בתפיסה אחדותית- הן של ההווה בכללותה והן של הנפש האנושית. אבל בסופו של דבר היא מציירת תמונה מורכבת המכילה מגוון עצום של כוחות נפשיים, חלקם נעלים ומלאים כמיהה לטוב מוחלט. חלק אחר ירוד ומושחת, שואף להתנשאות גאוותנית שאינה משאירה מקום לזולת, לפריצות מינית ולשפיכות דמית- לא פחות.

והאדם עצמו? הוא כולל את כל הזרמים האלה, ונאבק בעצמתם הסוחפת. לא פעם מוצא האדם את עצמו חסר אונים מול עצמתם של הכוחות המתרוצצים בקרבו:

" מוטלים אנו בין שני הזרמים הגדולים, כל הררי האור והאש הרוחניים שלמעלה מן ההכרה סובבים אותנו, מזדעזעים הם תמיד, וגורמים זעזועים נשמתיים גדולים בקרבנו, ואותם התהומות העמוקים שלמטה מן ההכרה, הם תמיד גם כן שואנים, הומים ושוטפים, ומשבריהם וגליהם פוגעים בנו, ואנו מתרעדים ומשתטפים עמם. וכל התנועות הגדולות הללו אינן פוסקות, פועלות הן תמיד בהמיה רבה, ברתיעה אדירה, ובגאות חים עזיזים. אנו צריכים תמיד להכשיר את כלי קיבולנו, את כל צינורות החיים הקבועים בנו, שיהיו מוכשרים לקבל את הטוב, הנאה, הישר הטהור, הקדוש והמאיר, שנוזל משני הזרמים הללו יחד" (קובץ ו', צז)

כדי להתמודד עם העצמות האלה, יש להבינם היטב. אכנס עכשיו להסברו של הרב לתהליך נפילתן של המידות, שהוא גם המפתח לתיקונן.